

KWAAD

De Bijbel en het kwaad**5**

Niemand wil het en toch gebeurt het.

'Als het kwaad geen gezicht heeft, kunnen wij er moeilijk mee omgaan.'

Door mijn schuld, mijn grote schuld**8**

Over zonde, kwaad, bekeren en verzoening.

'Door die breuk met God breekt ook de band met de medemensen.'

Opgetild uit de verstikking**10**

Vier personen, vier ervaringen en meningen.

'Wraak of vergelding helpt niet.'

Kan een mens iets goed doen?**14**

Vanuit een stuk geschiedenis via de genadeleer naar vrijheid.

'God en mens worden zo als elkaars concurrenten gezien.'

In memoriam**18**

Jan de Haan en Klaas Jan Homan.

'Mensen binden was hun grote kracht.'

En verder:**Van de redactie**

Kwaad 3

Column

Frans Bossink 4

Even kijken bij...

De verborgen parel 20

En dan nog dit

Vasten, Taizé-Rotterdam, boeken 22

Service

Berichten, agenda, colofon 23

De Achterkant

Een woedend kaarsje 24

Redactioneel

Met de beste wensen op kaarten, in e-mails en handdrukken, met zoenen op wangen zijn we 2015 ingestapt. Heil en zegen, alle goeds hopen we voor elkaar. Dat massale positieve verlangen gaat rond, omdat we allemaal weet hebben van die andere, donkere kant. De geschiedenis van God en de mens is nog pril wanneer in hoofdstuk 3 van het Bijbelboek Genesis het kwaad de kop opsteekt. De mens moet leren omgaan met goed en kwaad, heeft daarin zijn/haar eigen verantwoordelijkheid en moet keuzes maken. Dat vereist soms heel wat levenskunst en/of geloof. En of het nu gaat om het kwaad in je eigen leven of het kwaad waarmee we geconfronteerd worden via de media, het staat dwars op het goede en het ontwricht. Vragen rondom het thema kwaad speelden bij de redactie al voor de aanslagen van het begin van dit jaar. Met enkele van die vragen gingen we naar een rechter, twee verpleegkundigen en een pastoor. Henk Schoon geeft in zijn artikel weer hoe over het kwaad wordt geschreven in Bijbelverhalen en vertelt als slot over wat hij als een levensopdracht is gaan zien. De menselijke natuur lijkt geneigd tot het kwaad. Hoe optimistisch kun je dan nog zijn? Er wordt door sommigen aan de jansenisten

– en in hun kielzog: aan de oud-katholieken – een pessimistisch mensbeeld toegeschreven. Dick Schoon gaat na of deze toeschrijving terecht is. In een andere bijdrage staat onder het kopje 'Geschenk van God' onder andere de zin: 'Hij wordt losgemaakt van (...) het kwaad.' Voordat die zin geschreven kon worden, beschrijft Wietse van der Velde hoe de levensdraden die mensen met God en medemensen verbinden, aan slijtage onderhevig zijn en soms ook breken.

De redactie realiseert zich dat met de artikelen over kwaad maar een fractie van de vele vragen aan bod komt, We hopen dat wat we u nu aanbieden een aanvulling is voor gespreksstof in en buiten de parochie en aanleiding is om samen te praten over kwaad en goed.

In dit eerste nummer van jaargang 131 kunt u verder kennismaken met een van de nieuwe columnisten: Frans Bossink. Frans is geestelijk verzorger in een ziekenhuis en kent de Oud-Katholieke Kerk van zeer dichtbij.

De redactie

Column Frans Bossink

Be-zinnen

‘En leid ons niet in bekoring.’ Als kind wist ik niet wat dat betekende. Maar ik vond het wel een mooi woord. Een ‘bekoorlijk’ woord, al kende ik dat woord natuurlijk ook niet.

Het woordje ‘stout’ kende ik wel. Ook al was ik het nooit. Hoogstens ‘lekker stout’, zoals Annie M.G. Schmidt dichtte. Maar dat was in mijn jonge jaren al meer schattig dan opruiend. ‘Lekker stout’ werd het nieuwe ‘braaf’. Zoals je twintig jaar later niets fout deed wanneer je met Michael Jackson ‘I’m bad!’ meejoelde. Collectieve pogingen om helemaal je individuele zelf te zijn.

Jezelf zijn. Als ik op mijn smartphone (met automatische woordvorming) het woord ‘Jezelf’ wil intoetsen, verschijnt na drie letters ‘Jezus’. Ik schrik: wordt er van bovenaf meegeschreven?

Het ligt aan de hoofdletter, merk ik. Bij ‘jezelf’ wordt er niet ingegrepen. Veelzeggend.

Veertigdagentijd. Jezus wordt bekoord in de woestijn. Bekoord om zichzelf centraal te stellen. Ik weet inmiddels wat dat woord ‘bekoring’ betekent. Wat is er eigenlijk verkeerd aan? Niets toch, zolang je maar de regie in eigen hand houdt? En wie heeft er last van als ik doe wat ik wil? Het leven is spannend, ik wil alles meemaken en niets missen.

En ja, de bekoring kan je leven vleugels geven. Zo ben ik een grote fan van het carnavalsfeest. Uit de ban van wat moet. In de ban van een vrolijkheid, die nergens anders in gegrond is dan in de zin om vrolijk te zijn. Liederlijk ontmoeten. Dan is de bekoring niet ver weg natuurlijk.

Maar hier heeft ze een openbarende kracht. Want ze ontmaskert de rol die ik vaak speel, en ze laat even proeven aan datgene waar ik echt naar verlang. Ongemaskerd mogen leven. ‘Delf mijn gezicht op.’

Zinnelijk leven als grond voor geestelijk leven. Is dat spelen met vuur? Ja. En ik wil niet in brand vliegen natuurlijk. Maar wel graag leven vanuit het vuur van de Geest.

De maakbare samenleving bekoort ons met de illusie dat je zelf helemaal de regie kunt houden. Tenminste over je eigen leven. Totdat je ontdekt dat je het beste in het leven slechts kunt ontvangen. Regie heb je over de stap die je zet en over de handen die je opent. Jezelf en Jezus: spannende ontmoeting!

De Bijbel en het kwaad

Hoe ga je ermee om?

Beeld uit de kerk in Enkhuizen; verbeelding van het kwaad dat de kop wordt ingedrukt

Het kwaad in de wereld is meestal ver weg. Maar plotseling komt het dichtbij en word je er zelf mee geconfronteerd. Niemand wil het kwaad en toch gebeurt het. Het kwaad vormt een bedreiging voor het goede dat God heeft geschapen. De Bijbelverhalen leren hoe het beste met het kwaad kan worden omgegaan. In plaats van kwaad met kwaad te vergelden, wat gebruikelijk is in de wereld, leren christenen dat je beter kunt reageren op een andere manier

Vijandschap met het kwaad

Dat er altijd durende vijandschap is tussen het kwaad en de mens, lezen we in het boek Genesis. Het symbool voor het kwaad - de slang - blijft een bedreiging voor de mens. Voortdurend steekt het kwaad weer zijn kop op. Deze vijandschap is gezet door God nadat de mens had gedaan wat de slang had gezegd en had gegeten van de boom van kennis van goed en kwaad. Maar God zegt ook dat het nakomelingschap van de vrouw uit het paradijs de kop van de slang zal verbrijzelen (Gn.3,14-15). In het boek Openbaring wordt er afgerekend met de duivel, de satan. Het blijkt hier te gaan om de ‘aloude slang’, dat wil zeggen die uit het paradijs. Als het teken aan de hemel verschijnt van een vrouw die haar zoon baart, wil de slang de nakomeling van de vrouw verslinden, maar slaagt daar niet in. De slang wordt neergeworpen op de aarde (Openbaring 12,9). Door tussenkomst van de hemel wordt het kwaad de kop ingedrukt. Intussen zitten wij met de vraag hoe om te gaan met het kwaad op aarde. Dat is niet zo eenvoudig.

De vermenging van goed en kwaad

In het tweede scheppingsverhaal wordt verteld waarom. De ogen van Adam en Eva zijn na het eten van de boom van kennis van goed-en-kwaad open gegaan. De kennis die zij verkregen betrof datgene wat zij vervolgens zagen, namelijk zichzelf: en zij onderkennen dat zij naakt waren. (Genesis 3,7). Voordat zij toehapten was het kwaad buiten

Michelangelo: de Hof van Eden, plafond Sixtijnse Kapel, Rome

hen, iets waarvan zij waren gescheiden. Maar daarna zagen zij goed-en-kwaad niet langer los van zichzelf. Vanwege die vermenging bestaat de noodzaak van de mens om het naakte 'zelf' te bedekken of te verbergen, want het is niet langer enkel en alleen 'goed'. Als de mens zich ertoe zet om de knoop van 'goed-en-kwaad' te ontwarren, raakt hijzelf erin verstrikt.

In de gelijkenis van het koninkrijk der hemelen in Matteüs 13, 24-43 bespeuren we gelukkig vooruitgang in het onderscheiden van goed en kwaad. Het is wel vermengd, maar de knechten die slapen toen het kwade zaad gezaaid werd, kunnen het onkruid onderscheiden van het koren als het zaad is ontkiemd en is gegroeid. Maar tegelijk met de vaststelling dat het kwaad er is, moeten de knechten ook vaststellen dat ze niet begrijpen hoe het tussen het koren is gekomen. In hun vraag aan de heer naar het 'hoe' van het kwaad koppelen zij de vraag naar 'wie' het heeft gedaan. Een belangrijk

aspect van het willen begrijpen van de vermenging van goed-en-kwaad is het willen weten welke persoon er achter zit. Hoe belangrijk dit is weten wij maar al te goed, sinds wij gezien hebben hoe het kwaad goede mensen trof toen het vliegtuig MH 17 waarin zij zaten werd neergehaald en alle inzittenden gedood werden. Als het kwaad geen gezicht heeft, kunnen wij er moeilijk mee omgaan en blijft het inzicht achterwege omtrent de vraag hoe het kwaad zich heeft ingemengd in het goede.

Persoonlijk kwaad

De knechten zeggen in hun vraag dat de enige kennis die zij hebben is dat hun heer goed zaad heeft gezaaid. De heer zegt vervolgens dat een vijandig mens het onkruid heeft gezaaid. Personificatie van het kwaad in de Bijbel heeft tot gevolg dat iemand aansprakelijk kan worden gesteld. Iemand kan worden aangesproken op wat hij heeft gedaan. Het absolute kwaad of een abstract begrip

van het kwade laat zich moeilijk confronteren met de schade die het heeft berokkend. Het kan als zodanig niet worden ontmaskerd, in de openbaarheid worden gebracht, en worden terecht gewezen. Door de personificatie van het kwaad kan de Heer tegen de slang in het paradijs zeggen: *vervloekt zij ...op je buik zul je voortaan gaan en stof eten!* (Genesis 3,14). Door de personificatie van het kwaad kan Jezus op het einde van zijn beproeving in de woestijn tegen de satan zeggen: *Ga weg Satan!* (Matteüs 4,10). Personificatie van het kwaad helpt de mens om inzicht te krijgen in het kwaad dat door iemand is gedaan. Dit inzicht is nodig bij het zoeken naar evenwicht tussen oordeel en barmhartigheid, tussen straf en verzoening, tussen betaling van schuld en kwijtschelding.

Als Kaïn door God wordt aangesproken op wat hij heeft gedaan en God vraagt waar Abel, zijn broeder, is, antwoordt Kaïn *Ik weet niet* (Genesis 4,9). God straft hem, maar beschermt hem ook

met een teken, zodat hij niet door iemand wordt neergeslagen (Genesis 4,15). Beiden, goeden en kwaden, mogen blijkbaar bestaan voor zijn aangezicht, zoals in een van de eucharistische gebeden wordt verwoord: *Gij, ... die het licht van de zon doet opgaan over goeden en kwaden.* Heeft degene die de raket naar de MH17 afschoot geweten dat zich in het vliegtuig goede mensen bevonden? Als hij erop aangesproken wordt, kunnen wij te weten komen of hij net als Kaïn verstrikt raakte in zijn vermeende onderkenning van goed en kwaad, en in zijn razernij niet bedacht was op de vermenging van beide. Als dat zo is meende hij het kwaad uit de lucht te

kunnen schieten, zoals de knechten in de gelijkenis meenden het onkruid uit de grond te kunnen trekken. Dat je door zo te doen echter ook het goede treft, leert ons de gelijkenis. Het is een les in verdraagzaamheid. We leren wat de reden is voor God om het kwaad te dulden en om zijn knechten op te dragen om het kwade te verdragen. De reden om het kwade te dulden is om het goede waartussen het kwade zich bevindt geen schade te berokkenen.

Beproeving

Gewacht moet worden met het uitrukken van

het kwaad totdat het goede heeft kunnen groeien en vruchten heeft kunnen voortbrengen die voldoende gerijpt zijn om te worden geoogst. De omgang met het kwade wordt bepaald door de wasdom van het goede. Augustinus zegt in een preek (sermo 47,18) dat er in de kerk vele zondaars zijn. In plaats van ze eruit te zetten kun je beter aandacht besteden aan je eigen ontwikkeling: dat je groeit in het goede en alles in het werk stelt om goede vruchten voort te brengen. De tijd van scheiding van goed-en-kwaad komt in het konink-

rijk der hemelen als de Menszoon komt. Hij zal de bokken aan zijn linkerhand plaats en de schapen aan zijn rechterhand (Matteüs 25,33). Tot het moment van die scheiding is er de beproeving van Gods gemeente. Al die tijd dat zij het kwaad in zich verdraagt, oefent zij zich en bekwaamt zich in het goede. In de christelijke gemeente doorstaan we de beproeving naar het voorbeeld van Jezus door te vasten en bidden. Dit is de 'beproefde' wijze van het beter worden in het goede door de omgang met het kwade. De Geest dreef Jezus naar de woestijn om beproefd te worden door niet te eten en te drinken, en tenslotte door de beproeving bij uitstek de ontmoeten: de satan (Matteüs 4, 1-11).

God danken voor goed-en-kwaad

In het gesprek van de slang met de mens ging het over wat God over het geboomte in de tuin zou hebben gezegd. In het spreken over God zit een storend detail. Want elke keer dat God met de mens sprak, sprak hij tot hen als 'de Heer' God. Als de Heer is hij de God die met de mens een verbond is aangegaan: zich aan hem openbaart en met wie hij samen wandelt door de tuin. Door niet over God als 'Heer' te spreken verdwijnt in het gesprek van de slang met de mens het unieke van de relatie tussen God en de mens. Terwijl het kwaad een

gezicht krijgt in het gesprek met de slang, verdwijnt het gezicht van de mens op God, de Heer. In zijn beproeving door de satan is iemand als Job wel in staat om het zicht op God helder te houden. Van zijn voeten tot zijn schedel geslagen met zweren, gezeten in de as en zich krabbend met een potscherf, zegt zijn vrouw tegen hem: *Houd je nog vast aan je volmaaktheid? – zegen God vaarwel en sterf!* (Job 2,9). De vermenging van zijn kwaal met zijn volmaaktheid kan de vrouw niet onderkennen. Job: *Je praat als de eerste de beste gek. Het goede aanvaarden*

en het kwade aanvaarden we niet? Dit doet me denken aan wat een oude buurvrouw ooit tegen mij – een toen nog jonge theologiestudent – zei: 'Als Paulus schrijft dat we God 'in alles' moeten danken (1 Tessalonicenzen 5,18), dan is dat niet alleen in het goede, maar ook in het kwade.' Dit ben ik nooit vergeten, en het is een soort levensopdracht voor me geworden. Als het kwaad dichtbij komt of jou treft, gaat het erom of je ook in het kwade gericht kunt blijven op God en of je zelfs in de uiterste beproeving blijft streven naar volmaaktheid.

Henk Schoon

Door mijn schuld, mijn grote schuld

De kerk en de vergeving van zonden

Het verhaal gaat dat een oude priester de mis opdroeg. Hij bad de schuldbelijdenis, maar bij de woorden ‘dat ik zeer gezondigd heb met gedachten, woorden en werken, door...mijn overgrote schuld’ draaide hij zich om naar de gemeente en zei verbaasd: ‘Maar ik heb toch niks gedaan!’ Nu gaat het hier over een mens die in de war was geraakt, maar mijn ervaring leert, dat veel kerkgangers die niet in de war zijn, het met hem eens zijn.

Zonde en kwaad zijn begrippen die voor veel hedendaagse – ook oud-katholieke - mensen, lege begrippen zijn geworden. Door allerlei invloeden is er bij de meeste mensen een positief, optimistisch zelfbeeld ontstaan. Eén daarvan is de in ons land wijdverspreide spiritualiteit, die uitgaat van de in de mens wonende innerlijke goedheid. Door gebeurtenissen in het persoonlijke leven of onder invloed van de buitenwereld komt die niet altijd aan het licht. Maar doe je best om jouw innerlijke kracht aan de oppervlakte te laten komen en dan zal je leven in vrede en harmonie met jezelf en met God. Als er hierbij al over zonde wordt gesproken, dan is dat eerder iets dat je helaas overkomt, dan dat het een bewuste daad van doen of nalaten (‘door mijn schuld’) is.

Levensdraden

De christelijke kerk kent in haar bron – de Bijbel - en in haar doordenken daarop niet zo’n wat naïeve houding over de innerlijke goedheid van de mens, die met een beetje goede wil wel de overhand krijgt. Zij spreekt over kwaad en zonde. Zij ziet dat de levensdraden die mensen met God en

medemensen verbinden, niet alleen aan slijtage onderhevig zijn, maar soms ook breken. Vaak is die breuk door de mens bewust gewild. Die breuk wordt in de christelijke traditie zonde genoemd. ‘Zonde’ en ‘het kwade doen’ betekenen daar dat door het niet volgen van Gods aanwijzingen voor het leven - zoals die in de Bijbel worden gevonden – de band met God verbroken wordt. Het verbreken van die band met God, de bron van alle goedheid, is wat anders dan de band met de in jou wonende goedheid verbreken. Door die breuk met God breekt ook de band met de medemensen, Gods kinderen. Als dat het geval is, dan is de mens niet op weg om zijn eigen licht, leven, harmonie aan de dag te laten komen, maar dan is hij of zij op een weg-ten-dode. De verbroken band dient hersteld te worden en het is God die daarvoor het initiatief neemt ‘een weg opent tot redding van alle mensen’ (eucharistisch gebed 6). En de zondige mens wordt uitgenodigd om op die weg te gaan.

Bekeren

De eerste woorden van Jezus in het evangelie volgens Marcus (1,15) zijn: ‘Het Koninkrijk van God is nabij gekomen, bekeert u en gelooft in het evangelie’. Kom tot inkeer, draai je om! Het ouderwete woord bekering blijkt wezenlijk bij het leven van een christen te horen. Een mens die de Blijde Boodschap van Jezus uit zijn mond hoort en met zijn daden in aanraking komt, ziet het verschil met zijn eigen leven. Bekering is nodig, je afkeren van het kwaad, je in liefde keren naar God en de medemens. Geloven, bekeren en liefhebben blijken bij elkaar te horen. Maar als je in jouw leven daartegen zondigt ‘in het kwade, dat wij gedaan hebben en

in het goede dat wij hebben nagelaten’, wat dan? Kom je dan door jouw innerlijke wilskracht wel weer op de goede weg? Nu moet een mens dat zeker proberen. Maar de ervaring leert dat die wilskracht nog al eens onmacht is.

Open armen

De Bijbel en in zijn voetspoor de kerk laat zien dat het God is die het initiatief neemt om de mens weer op de goede weg te brengen. De macht van het kwaad breekt vanuit de kant van de mens de verbondenheid met God. Maar God breekt zijn band met de mens niet. God biedt verzoening, nieuwe kansen, nieuw leven aan. In Jezus Christus heeft Hij dat laten zien. Wanneer het kwaad zich het duidelijkst manifesteert, wanneer Jezus die in alles Gods wil had geleefd, op het kruis uit de weg wordt geruimd, komt Gods liefde het duidelijkst aan het licht. De kerk belijdt met Paulus dat God juist dáár de mensheid die zich van Hem had afgekeerd met zich verzoende. In de kerk wordt die verzoening geleefd. In de doop wordt de mens met God verzoend doordat hij delen mag in het leven van Christus (‘één doop tot vergeving der zonden’ belijden wij iedere zondag); in de communie ontvangen wij Christus onder de tekenen van brood en wijn ‘tot vergeving der zonden’. Wordt de christen ontrouw aan het verbond met God, verbreekt hij zijn band met God en de medemens door ernstig kwaad, verdwaalt hij compleet op zijn levensweg, dan nog blijft God op de uitkijk staan en hoopt dat die mens zich omkeert, bekeert. God staat met open armen klaar.

Verzoening

De menselijke natuur heeft er behoefte aan dat die geloofswaarheid ook in woord en daad hoor- en zichtbaar wordt. Op de paasavond heeft Jezus aan de apostelen de dienst van de verzoening gegeven. In zijn naam mogen zij de mens die zich afkeert van het kwade dat hij gedaan heeft, Gods vergeving

James Tissot (c.1882): De verloren zoon, de terugkeer. National Gallery of Art, Washington, DC, USA

en vrede schenken. Daarvoor is dat – in de Oud-Katholieke Kerk vaak vergeten – sacrament van de verzoening. De viering daarvan gebeurt niet in een anonieme biechtstoel, maar van aangezicht tot aangezicht tegenover de priester. Op deze manier wordt duidelijk dat zondigen niet alleen een zich losmaken van God, maar ook van de medemensen is. En laten we wel zijn, het meeste kwaad dat mensen doen, daar zijn medemensen het slachtoffer van. Op deze manier wordt ook zichtbaar dat de verzoening met God ook een verzoening met de medemensen is.

Geschenk van God

Als iemand biecht vanuit een echt besef van zonde, dan ontvangt hij de absolutie, hij wordt losgemaakt van zijn zonde en het kwaad en herstelt zijn band met God en de medemensen. In de oud-katholieke biechtliturgie wordt de biechteling geen boete opgelegd. Verzoening kun je niet verdienen, dat is genade, een geschenk van God. Maar dat wil niet zeggen dat de priester de boeteling geen raad en bemoediging geeft om voor zover mogelijk de negatieve gevolgen van het gedane kwaad ongedaan te maken. Jezus nam het initiatief door de

band met Zacheüs, tollenaar en ‘een zondig mens’, te herstellen. Het gevolg was dat Zacheüs uitriep dat hij wat hij ten onrechte had afgeperst viervoudig wilde vergoeden en van al het goede dat hij had met de armen wilde delen. Waar in de kerk het evangelie van bekering wordt verkondigd, waar de sacramenten van de vergeving worden gevierd, gebeurt heil, wordt een mens weer heel en komt het koninkrijk van God dichterbij. Daar wordt duidelijk dat de macht van zonde en kwaad niet het laatste woord heeft.

Wietse van der Velde

Opgetild uit de verstikking

Gesprekken over kwaad

Verpleegkundige
Henk-Jan

Rechter Bert

Verpleegkundige Irene

Pastoor Erna

Wie wel eens het programma ‘Opsporing verzocht’ heeft gezien, zal verbijsterd zijn over het grote geweld dat soms gebruikt wordt tegen volstrekt onschuldige en weerloze mensen en dat dan met een opbrengst van soms enkele tientjes. Een zelfde vorm van verbijstering bekruipt je bij het zien van beelden van terroristische aanslagen, zoals die onlangs in Peshawar, Parijs of Baga (Nigeria) plaats vonden en een massale reactie oproepen. Het kwaad in vele gedaanten, Emile Verhey praat er over met mensen die het kwaad ook in hun werk tegenkomen. Een rechter, twee verpleegkundigen en een pastoor.

Heb je het kwaad ooit in de ogen gezien?

De rechter: Je tracht je een beeld te vormen uit het dossier van de mens die voor je verschijnt, maar zo nu en dan heb ik mensen gezien die in hun spreken en doen iets kwaadaardigs uitstralen. Opvallend is dan een zekere gevoelloosheid: er is geen meegevoel met de ander, geen inlevingsgevoel met hun slachtoffer.

De verpleegkundige(m): Een mens moet soms vergaande beslissingen nemen om met zichzelf in het reine te komen. Dat kan betekenen dat je andere mensen daarmee kwetst. Ik heb dat zelf ervaren. Hoewel ik niet anders kon dan een wissel in mijn leven te nemen, merkte ik dat ik de ander verdriet deed en dat zelf als een stuk kwaad ervoer. Het lijkt wat paradoxaal, maar in feite was hier het kwade nodig om het goede te bereiken. Het kwade komt voort uit wat mensen elkaar aandoen.

De pastoor: Nooit een kalasjnikov onder mijn

neus gekregen, maar wel het lijden gezien bij mensen, dat hun aangedaan werd door anderen. Zo maakte ik mee dat een vrouw bij het overlijden van haar man geheel buiten de begrafenis werd gehouden door de kinderen uit een eerder huwelijk van haar overleden man. Ze deed volstrekt niet meer ter zake. Iets anders is dat het vaak helemaal onbegrijpelijk is waarom sommige mensen op allerlei wijzen met lijden te maken krijgen en anderen daarvoor gespaard lijken te worden.

De verpleegkundige(v): Vaak geconfronteerd met huiselijk geweld, zelfs met een baby die een hersteloperatie moest ondergaan, doordat een vader agressief was geweest. Die persoonlijke drama's, daar komt het kwaad aan het licht. Een ander voorbeeld zijn ziekten die mensen overkomen en waar ze dan mee om moeten leren gaan terwijl ze tegelijkertijd ook nog sociaal moeten zien te functioneren. Weer een andere vorm van kwaad is eenzaamheid, dat kom ik dagelijks tegen.

Waar komt het kwaad vandaan?

De rechter: Je krijgt er nooit helemaal een vinger achter in hoeverre het een kwestie is van natuur of van opvoeding. Het komt voor dat twee mensen die onder dezelfde omstandigheden groot geworden zijn, toch heel verschillend reageren en handelen. Je moet wel constateren dat er bij sommige mensen psychisch iets goed mis is gegaan. De vraag is dan of men toerekeningsvatbaar was of is. Bij een zaak zei een man tegen me: ‘U zult me wel een slecht mens vinden’. Ik had op dat moment gelukkig de tegenwoordigheid van geest om te antwoorden dat ik hem geen slecht mens vond maar dat hij wel slechte dingen had gedaan. Er zijn

echter wel mensen die echt gevaarlijk zijn. Waar komt het kwaad vandaan? Uit de hand gelopen idealen? Meegenomen worden in een proces, dat niet meer te stuiten is? Er is kwaad dat boven de individuele mens uitgaat (vgl. de opkomst van Nazi Duitsland of de strijd tussen Hutu en Tutsi), de vraag is in hoeverre mensen daar nog individueel op aan te spreken zijn. Iedere zelfreflectie lijkt op de achtergrond geraakt.

In de economische sfeer komt je dat ook tegen. Waardepatronen waar kwaad in zit. Het collectief dat zo aan elkaar gebakken zit, dat je de effecten van je handelen niet meer ziet; denk daarbij aan de familie binnen de maffia. Wat de ‘dagelijkse’ misdaad betreft zijn daders vaak in een zodanige staat door gebruik van verdovende middelen, dat ze zich zelf niet meer in de hand hebben. Denk bijvoorbeeld ook aan het geweld tegen hulpverleners in het uitgaansleven.

De verpleegkundige(m): Mensen kunnen de illusie hebben dat ze voor de goede zaak bezig zijn, maar ondertussen wel het kwade doen. De mens is niet in staat het kwade te overwinnen, ondanks de vele goede mensen die er in het verleden zijn geweest en die er nog zijn. Het geloof kan de mens daarbij helpen, maar het blijft uiteindelijk toch wel sukkelen. Eens, zo hoop ik en verwacht ik, zal het kwaad definitief worden overwonnen. Er zijn buiten de mens ook krachten en machten aan het werk, ook daar zal er een strijd uitgevochten worden tegen het kwaad.

De pastoor: Enerzijds is er sprake van wat we maar het noodlot zullen noemen. Kwaad waar niemand wat aan kan doen, zoals een modderstroom die je huis wegvaagt of zoals begin dit jaar de brand

in de binnenstad van Alkmaar, waar mensen door domme pech hun huis verliezen. Tragischer is haast nog het kwaad dat mensen elkaar aandoen, uit onvermogen, uit egoïsme en het streven naar macht. Onvermogen om met eigen verdriet of tekort om te gaan en anderen ook ruimte te bieden. Daarnaast het onvermogen tot relativeren van de eigen waarheid. Bij kwaad dat mensen overstijgt, denk ik dan aan een sfeer die er onder mensen kan ontstaan, die bijna onpersoonlijk kan worden en

“
Verlos ons
van den | van het
kwade

zich bijvoorbeeld uit in een cultuur waar vrouwen als minderwaardige schepselen worden beschouwd. Zo'n ‘kwade’ geest in een samenleving zou je als een metafoor kunnen zien voor de duivel.

De verpleegkundige(v): De aanslagen in Parijs, daar toont zich een vorm van kwaad, die te groot is om te bevatten. Rond 11 september 2001 was ik op reis in Syrië en na de aanslag op het World Trade Center waren de mensen daar vreselijk bang. Ze bleven maar tegen me herhalen dat ze in vrede wilden leven in goede gezondheid en dat de islam een godsdienst van liefde was. Ik werd overal uitermate vriendelijk en gastvrij bejegend

en op het zelfde moment verkondigde president Bush dat Syrië tot de as van het kwaad behoorde. Ik leerde daaruit dat we vaak veel te snel oordelen en zo weinig weten. Het maakt overigens wel veel uit waar je geboren bent, wanneer je bijvoorbeeld besmet geraakt zou zijn door ebola, dan is je behandeling en zijn dus je kansen in Nederland talloze malen beter dan in West-Afrika.

Wat is er tegen het kwaad te doen?

De rechter: Zware strafbedreigingen of zware straffen blijken niet te helpen; ze veroorzaken hooguit nog meer fatalisme bij een dader. ‘Wat maakt het ook allemaal uit.’ Wat maakt dat men afziet van misdaden, zijn goede herinneringen aan positieve en begripvolle bejegening. Daarom en dus om herhaling te voorkomen werken psychiaters, de reclassering en de samenleving samen om iemand die kwaad heeft gedaan er weer bovenop te helpen. Bekend is de afkorting de drie W's (wonen, werk en wijf), dat zijn de sterkste factoren waardoor mensen zich weer gewaardeerd voelen en wat menselijkheid tot gevolg heeft. In de vroeger gebruikte tekst van het Onze Vader werd gebeden ‘Verlos ons van *den* kwade’ en dat is nu geworden ‘Verlos ons van *het* kwade’. Ik was met die wijziging niet zo gelukkig omdat je je bij de oude tekst realiseert- als het goed is tenminste- dat het kwade in je zit en dat het aan jou is daar iets mee, of liever gezegd tegen te doen, de verleidingen te weerstaan en toch niet de easy road te kiezen. Als je het over ‘het’ kwade hebt, is dat iets wat buiten de mens en buiten jezelf staat. Dat bedoel ik als ik zeg dat het zaak is om te proberen in de mensen het goede naar voren te halen en het kwade te onderdrukken. Wraak of vergelding helpt niet.

De verpleegkundige(m): De problemen in de wereld zijn te groot en te veel om allemaal te lijf te gaan, je zou er wanhopig van worden. Je moet een begin maken in je eigen kleine leefwereld door je positief op te stellen ten opzichte van je medemens. En door je bij de strijd tegen het kwaad op wereldniveau aan te sluiten en in te zetten waar dat zinnig is en mogelijk. In mijn werkomgeving heb ik regelmatig te maken met het kwaad van het sterven. We weten dat we allemaal eens dood zullen gaan, maar de manier waarop kan wel sterk verschillen. In feite is er altijd wel sprake van strijd, want de meeste mensen – hoe oud ze soms ook zijn – hangen toch sterk aan het leven. Ik tracht de bewoners van het huis waar ik werk zo goed mogelijk bij te staan bij het sterven en er ook te zijn voor de nabestaanden.

De pastoor: Opstaan tegen! Je er niet bij neerleggen dat er dingen gebeuren die het leven in mensen afbreken. Opstanding is alles, het leven dat zich altijd weer herneemt en dat de overhand laten krijgen.

De verpleegkundige(v): Als individu in je eigen microwereldje zoveel mogelijk iets goeds blijven betekenen voor de ander. Ondanks alles niet opgeven. En komen er perioden in je leven dat je zelf minder kunt geven, dan blijf ik maar hopen dat de anderen mij iets kunnen geven.

Hebben de recente aanslagen in Parijs je kijk op het kwaad nog veranderd of bijgesteld?

De rechter: De Parijse gebeurtenissen liggen in de lijn van de ideologische verdwazing, waar we het al eerder over gehad hebben. Ideologisch of religieus. Ontvankelijke figuren zijn er op dat moment

stellig van overtuigd dat ze iets goeds gaan doen, iets of iemand moeten wreken. De vraag is natuurlijk: hoe voorkom je de beïnvloeding vooraf, waar is de rem, de ontzuivering ontbreekt.

De verpleegkundige(m): Wel de ervaring dat het dichterbij komt. Het kan je om de hoek van de straat nu al overvallen en daar dacht je een aantal jaren geleden toch zeker niet aan. Het kwaad is zo geraffineerd, dat je het niet ziet aankomen. Het is niet zo dat ik de straat niet meer zou op durven, ik wil me wel vrij blijven voelen.

De pastoor: De zondag na de aanslagen in Parijs hadden we een doopdienst van een veertienjarige jongeman. In zijn 'ja', ook op de vraag: wil je je verzetten tegen kwaad en ongelof, werd de hele gemeente opgetild. Opgetild uit de verstikking van de week. In wezen is iedere zondagse kerkdienst een protestbijeenkomst tegen onderdrukking, tegen leven dat vertrapt wordt. We brengen dan in herinnering de roep van God, die het niet kon aanzien dat zijn volk werd onderdrukt en zoals het zo mooi klinkt in een psalm dat God de tranen van mensen opvangt (ps. 56:9). Angst en kwaad moeten niet het laatste woord hebben. Eigenlijk was die zondag de dopeling onze voorganger en de hemel scheurde open. (Zondag van de Doop van de Heer)

Een laatste woord en waarover maak je je wel eens kwaad?

De rechter: Uiteindelijk zal het goede altijd overwinnen, dat is mijn stellige overtuiging. Zonder die overtuiging kunnen we er maar beter mee ophouden.

De verpleegkundige(m): Ik kan me kwaad maken over familieleden van onze cliënten die het wel makkelijk vinden dat pa of moe zijn gesteld en verder niet meer naar hen om kijken. De eenzaamheid is een sluipend kwaad. Daarnaast kan ik me kwaad maken over het feit dat oude mensen elkaar ook nog het leven zuur maken en het licht niet in de ogen gunnen of oude vetes in stand houden. Omarm je ziekte en maak er het beste van, je kunt nog zoveel goeds betekenen.

De pastoor: Ik kan me zelf kwaad maken over mijn eigen onvermogen wanneer mensen met portefeuilles zwaaien als ze hun zin niet krijgen. Ik neem mezelf dan kwalijk dat ik niet eerder een streep getrokken heb of een en ander niet beter heb kunnen begeleiden.

De verpleegkundige(v): Boosheid ligt minder in mijn aard, dat vind ik verloren energie, die beter gebruikt kan worden. Hoewel je wel eens geïrriteerd raakt door het gedrag van sommige mensen in het verkeer. Ik maakte een keer mee dat ik in de trein zat en dat die 'geveegd' werd door de ME; er bleek een paar wagons verder een heel stel voetbalsupporters bezig te zijn de trein te verbouwen. Over de zinloosheid van vernieling, het ongemak voor de andere reizigers en dergelijke kun je je ook wel kwaad maken. Vandaag liep ik op straat en kwam een islamitische vrouw tegen, ik knikte haar vriendelijk toe waarop zij 'dank je wel' antwoordde. Dat geeft toch wel te denken.

Met dank aan Bert, Henk-Jan, Erna en Irene.

Emile Verhey

Kan een mens iets goed doen?

Over het zogenaamde pessimistische mensbeeld van de jansenisten

Cornelius Jansenius

Niet alleen in de theologische strijdliteratuur van eeuwen geleden, maar ook in recente tijden wordt er aan de zogenaamde jansenisten – en in hun kielzog: aan de oud-katholieken – een pessimistisch mensbeeld toegeschreven. De menselijke natuur wordt gezien als iets wat tot het kwaad geneigd is. En daar zou dan een levenshouding uit voortvloeien die van weinig optimisme getuigt. Wat wordt ermee bedoeld en is de toeschrijving terecht?

In deze bijdrage geef ik eerst twee redelijk recente voorbeelden van zulke getuigenissen. Daarna ga ik terug in de tijd en schets ik heel kort de problematiek waaruit de toeschrijvingen voortkomen. Ik eindig dan met de vraag of dat vermeende pessimisme nog altijd opgaat voor de oud-katholieken van nu. Ik maak bij dit alles dankbaar gebruik van een onuitgegeven scriptie van Lidwien van Buuren over het Gods- en mensbeeld van de Franse filosoof en wiskundige Blaise Pascal (1623-1662). Zoals bekend onderhield Pascal nauwe banden met de cisterciënserinnenabdij van Port-Royal des Champs, een vermeend broeinest van het jansenisme, en was hij een bestrijder van de jezuïeten.

Moderne getuigen

In 1995 publiceerde de filosoof Leszek Kolakowski (1927-2009) een boek over Pascals visie op de godsdienst en zijn invloed op het jansenisme.[1] Hij zegt daarin onder andere: ‘God is tijdloos. Het is conceptueel onmogelijk dat hij op grond van zijn voorkennis van het gedrag van zijn volk op een gegeven moment over hun toekomstige lot zou hebben besloten en dan later, wanneer de mensheid zo ondankbaar op zijn grootmoedigheid had

gereageerd, andere criteria voor de keuzemogelijkheid zou hebben aangenomen. Hij wist immers alles al van tevoren.’ Kolakowski vervolgt: ‘Als de calvinistische genadeleer opgaat voor de mensheid na de zondeval – en dat is het geval bij de jansenisten (hoewel die dat natuurlijk nooit konden toegeven) – dan moet het goddelijke oordeel over de redding of verdoeming van alle individuen al van eeuwigheid vaststaan; in menselijke bewoordingen wil dat zeggen: vóór de zondeval. Zo niet, dan zouden we moeten aannemen, dat de ongehoorzaamheid van het eerste mensenpaar voor God als een verrassing kwam en hij zich gedwongen zag, als gevolg van deze onverwachte gebeurtenis, zijn plannen te wijzigen.’ Hij besluit dan: ‘De Rooms-Katholieke Kerk heeft grotendeels in navolging van de filosofie van de jezuïeten een leer aangenomen, die meer in overeenstemming lijkt met het moderne rationalistische begrip van gerechtigheid. Dit houdt uiteindelijk in – niettegenstaande de lange traditie – dat redding niet zonder voorafgaande tegenprestatie aangeboden of onthouden wordt.’

Twee jaar na het verschijnen van Kolakowski's boek publiceerde Henk Hillenaar (geb. 1935), hoogleraar Franse letterkunde in Groningen, in het maandblad Roodkoper een artikel over de gedachtewereld van Pascal.[2] Ook hij komt onvermijdelijk te spreken over de genadeleer en stelt: ‘De jezuïeten geloofden in de vrijheid van de mens, de jansenisten zagen slechts Gods genade en de predestinatie. En, om het een beetje ingewikkelder te maken: de jezuïeten waren veelal het kerkelijk establishment terwijl de lekenbeweging van de jansenisten vervolging op vervolging te lijden kreeg.’ Zijn conclusie komt overeen met die van Kolakowski: ‘Overigens, wat we verder ook

over de jezuïeten denken mogen, de geschiedenis heeft ze in dit opzicht meer gelijk gegeven dan hun tegenstanders. Gelukkig maar.’

Wat is er zo gelukkig?

Strijd om de genadeleer – of iets anders?

De vraag waar het in de genadeleer over gaat kan kortweg worden samengevat als: hoe verhoudt zich de menselijke vrijheid tot Gods almacht? Als God almachtig is, dan weet hij immers ook wat de mens doet, niet alleen in het heden, maar ook in de toekomst. De uiterste consequentie van deze gedachtegang is, dat God dan niet alleen van tevoren weet wie er deel zullen hebben aan het eeuwig heil en wie niet, maar ook dat hij ze daartoe heeft *voorbested*. Wat voor vrijheid blijft er dan voor die mens over? En kan hij nog verantwoordelijk worden gesteld voor zijn daden? Dit soort vragen, die men samenvat onder de noemer ‘predestinatie’ ‘uitverkiezing’ of ‘voorbeschikking’, is tegenwoordig misschien niet meer zo actueel, maar in de zestiende en de zeventiende eeuw was dit hét onderwerp waar de theologen hun pennen over leeg schreven. Daarbij speelde de Reformatie een belangrijke rol. In de kerken die uit deze hervormingsbeweging voortkwamen, werd de bemiddelende rol van de kerk bij het verkrijgen van het eeuwig heil afgewezen. De sacramenten waren geen middelen die Gods genade aan mensen mededeelden en er waren ook geen bijzondere ambtsdragers zoals priesters nodig om die te bedienen. Het heil werd door God aan mensen gegeven op grond van hun geloof, *sola fide*, en de heilige Schrift (en dus niet de kerk met haar ambtsdragers) leerde hun hoe te leven, *sola scriptura*. Dat alles was dus louter genade van God, *sola gratia*.

Nu speelde de strijd om de juiste interpretatie van de genadeleer zich niet alleen af tussen de katholieke en de protestantse kerken. Ook *binnen* die ene katholieke kerk werd flink gedebatteerd. Het grote Concilie van Trente (1545-1563) had aanvankelijk geprobeerd om de meningsverschillen met de protestanten bij te leggen, maar kreeg gaandeweg een sterker *contra*-reformatoerisch karakter. Leden van de in 1534 opgerichte jezuïetenorde speelden hierbij een belangrijke rol. Maar hun methode riep ook grote weerstand op bij oudere religieuze ordes en bij seculiere geestelijken. In Frankrijk concentreerde deze weerstand zich in de kring rond Port-Royal en in de Lage Landen gebeurde dat rond hét kenniscentrum van de katholieke kerk: de theologische faculteit van de Universiteit van Leuven.

In Leuven koesterde men een lange theologische traditie, die zich bezighield met de studie van de werken van de heilige Augustinus (354-430). Voor zowel protestanten als katholieken gold deze kerkvader als de onbetwiste autoriteit op het gebied van de genadeleer. Juist in hun polemiek met de protestanten was het voor de katholieken belangrijk om aan te tonen, dat Augustinus' visie altijd in de katholieke kerk had gegolden en dat nog altijd onverminderd deed. Precies op dit laatste punt bekritiseerde men de jezuïeten, die in Leuven invloed op het universitaire onderwijs probeerden te krijgen. Zij zouden met hun optimistische kijk op de mens het gezag van Augustinus en daarmee van de lange kerkelijke traditie inzake de genadeleer ondermijnen. Hun ethische opvattingen werden ‘laxistisch’ – ‘rekkelijk’ genoemd, omdat ze bij twijfel over de ernst van een zonde eerder toegelukkig dan streng waren. Daarnaast werd hun

De 'sola's' van de Reformatie

hoogmoed verweten, omdat ze vaak via de hogere klassen van de maatschappij – niet zelden waren jezuïeten biechtvaders van koningen en koninginnen – invloed probeerden uit te oefenen om het protestantisme tegen te gaan. De verdedigers van de traditionele leer van Augustinus benadrukten hiertegen de ernst die het christelijk geloof met zich meebracht: alleen met behulp van Gods genade kon de mens iets goed doen. En om die te verkrijgen, kon men niet teveel vertrouwen op eigen prestaties, want dat zou hoogmoed tegenover God betekenen. Een van de uitvloeisels van deze strengheid was, dat een biechtvader niet te gemakkelijk vergeving van zonde gaf als er geen sprake was van oprecht berouw. De uitkomst van de strijd is bekend: de aanhangers van de traditionele en strenge Augustinus-interpretatie werden in navolging van de Leuvense hoogleraar Cornelius Jansenius (1585-1638) 'jansenisten' genoemd en hun opvattingen, met name inzake de sacramenten van boete en eucharistie, 'rigoristisch'. Uiteindelijk werd Leuven in 1729 gezuiverd van vermeende jansenisten, die voor een deel in de Republiek hun toevlucht zochten.

Katholieken in de protestantse Republiek

Leuven lag tenminste nog in de voor katholieken veilige Zuidelijke Nederlanden. Voor hun geloofsgenoten in de Republiek kwam er nog een moeilijkheid bij: daar was de uitoefening van de katholieke eredienst verboden en moest men dus extra voorzichtig opereren om geen aanstoot te geven. Hoewel een grote minderheid (men schat dertig procent van de bevolking) katholiek was gebleven en iedereen wist waar die mensen ter kerke gingen, waren hun kerkruimtes vanaf de straat niet als zodanig herkenbaar en betaalde men extra belasting aan de schout als een nieuwe pastoor zijn intrede deed. In deze omstandigheden is het begrijpelijk, dat de leiders van de katholieke kerk in de Republiek, de apostolische vicarissen, en hun geestelijken een voorzichtige koers kozen. De katholieken moesten niet door opzichtige en onbijbelse of zelfs bijgelovige praktijken de protestanten van hun ongelijk overtuigen, maar door hun voorbeeldige gedrag. Vandaar dat het katholicisme een ernstig karakter droeg: de katholieken moesten hun Bijbel lezen, ze kregen een gedegen opvoeding in de kerkelijke keer en ze gingen zorgvuldig en behoedzaam met de sacramenten om.

Neigden ze hiermee als jansenisten naar de geloofspraktijk van de calvinisten, zoals hun tegenstanders gaandeweg waren gaan beweren? Geenszins: ook bij de strengere katholieken bestond geen twijfel aan de noodzaak van de sacramenten als middel om Gods genade te verkrijgen. Het instituut van de katholieke kerk met het drievoudig apostolisch ambt hield men hoog en zelfs aan de paus kende men de traditionele voorrechten toe. Toch slaagden de jezuïeten er begin achttiende eeuw in om apostolisch vicaris Petrus Codde (1648-1710) op grond van vermeend jansenisme en rigorisme door Rome eerst geschorst en vervolgens afgezet te krijgen. De verdedigers van zijn onschuld wezen de beschuldigingen van de hand, organiseerden het verzet en gingen als Bisschoppelijke Cleresie en later Oud-Katholieke Kerk verder.

Strenge Cleresie?

Hoe ging het verder met die strenge Cleresie? Allereerst: die vermeende strengheid was vooral een beschuldiging van tegenstanders van de leiders van de katholieke kerk in de Republiek, die nogal eens vaak voortkwam uit persoonlijke frustratie van bepaalde geestelijken over het uitblijven van een kerkelijke carrière of een betere parochie. Of die vermeende strengheid daarom ook werkelijk in de praktijk werd gebracht, valt nog te bezien, omdat het ontbreekt aan studies op dit gebied. Wel kan er in het beleid van de apostolische vicarissen vaak toegefelijheid worden aangewezen, die het tegendeel van strengheid aantoont. Daarnaast kunnen er met name in de negentiende eeuw ook in de Hollandse Zending – dat is het deel van de katholieken dat niet met de aanhangers van Codde meeging, maar zich onderwierp aan de beslissingen van Rome – tendensen worden aangewezen, die een eeuw eerder als rigoristisch bestempeld werden. Kortom: hoewel er vanaf het begin van de achttiende eeuw twee katholieke kerken in Nederland waren, leken die meer op elkaar dan dat ze van elkaar verschilden.

En nu?

Wat is er nog over van die vermeende strengheid? Dat in de Rooms-Katholieke Kerk de leer van de jezuïeten ingang heeft gevonden, betuigen de aan het begin van dit artikel aangehaalde auteurs. Maar geldt dit niet ook voor de Oud-Katholieke Kerk, waar men zichzelf afficheert als een kerk waarin de relatieve zelfstandigheid en grote mondigheid van gelovigen een plaats hebben gekregen? In 1932 publiceerde Andreas Rinkel zijn *Handboek voor Geloofs- en Zedeleer*.^[3] Hij zegt daarin over de predestinatie: 'Wij kunnen alleen dit ervan zeggen. Als een mensch door Gods genade zalig wordt, is dat te danken aan Gods genade. Als een mensch Gods genade niet ontvangt, of versmaadt of weerstaat, dan is dat te wijten aan den onwil van den mensch. Zoo gaan dus Gods genade en 's mensen verantwoordelijkheid voortdurend samen. En al gaat dat boven ons *redelijk* bevattingsvermogen, het gaat niet boven ons *zedelijk* bevattingsvermogen, want de ervaring van onze eigen kracht of zwakheid, van onzen eigen wil of onwil, van onze eigen medewerking of tegenwerking, leert het ons iederen dag.' En elders, als hij over goede werken komt te spreken, zegt Rinkel: 'Er is een verkeerde vroomheid, die zegt, dat Gods genade zóó uitsluitend alleen ons zalig maakt, dat goede werken niet noodig zijn. Wat de werkzaamheid van Gods genade betreft, is dat woord natuurlijk waar, want wij verdienen de zaligheid niet, zij blijft altijd gave Gods. Maar (...) zonder die werken is ons geloof dood en onze liefde koud en onze hoop ijdel. (...) Verkeerd echter is het, als men meent, dat men nu om zijn goede werken recht heeft op loon van God. Wie dat meent en het daarom doet, heeft zijn loon al weg. God geeft zijn loon uit vrije genade. Want de kracht tot het goede, het willen en het volbrengen, is zijn werk in ons.' Wat opvalt in deze citaten is, dat Rinkel allereerst voorzichtig formuleert. Hij realiseert zich, dat hij over de geloofsgeheimen spreekt en dat kan niet anders dan als het ware tastend. Daarnaast vermijdt

Nu ik dit opschrijf realiseer ik me hoe karakteristiek deze Pascal verzameling is: aan de ene kant die boetegordel waarmee iemand zijn kwade eigenschappen probeert te beteugelen (hetgeen niet getuigt van een optimistisch mensbeeld) en aan de andere kant nuttige dingen als die rekenmachine en polemische geschriften om het geloof zuiver te houden (bewijzen van het tegendeel). Het is kortom een goede mix van bescheidenheid over de eigen kwaliteiten, die een actieve levenshouding volstrekt niet in de weg staat.

hij extreme posities om vervolgens een begaanbare pastorale weg te vinden. Datzelfde doet Jan Visser in zijn hoofdstuk in *Leer en leven*.^[4] Als hij over de verhouding van Gods almacht en de menselijke vrije wil komt te spreken, wijst hij elke gedachte aan concurrentie af. 'Een onjuiste kijk op de verhouding tussen God en mens is de bron van veel misverstand. Vaak beschouwt men die vanuit de tegenstelling: waar de één is, kan de ander niet zijn. God en mens worden zo als elkaars concurrenten gezien. Zo'n kijk is nu in strijd met wat Jezus ons laat zien. Hij toont ons de ware relatie en omgang met God.' De kern van het christelijk geloof is, dat de God van Israël in Jezus van Nazaret mens geworden is zoals wij en daardoor ons de weg naar de verlossing heeft geleerd. Vanuit deze centrale gedachte is het niet pessimistisch om ruimte te laten voor deze onvoorstelbare gave van Gods genade. Integendeel: die gave maakt ons tot mensen zoals wij van den beginne zijn bedoeld: in geloof, hoop en liefde gericht op Gods koninkrijk. Wat door sommigen

wordt gezien als vrijzinnigheid die de oud-katholieken kenmerkt, is in werkelijkheid een uiting van de vrijheid waartoe zij in hun geloof zijn geroepen.

Dick Schoon

[1] L. Kolakowski, *God owes us nothing. A brief remark on Pascal's religion and on the spirit of Jansenism*, The University of Chicago press, Chicago and London, 1995. Ik heb de citaten vertaald.

[2] H. Hillenaar, De gedachtenwereld van Blaise Pascal. In: Roodkoper. Maandblad voor cultuur, religie en politiek, 2de jaargang no. 5, juni/juli 1997, 39.

[3] [Andreas Rinkel], *Handboek voor Geloofs- en Zedeleer* in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Utrecht 1932. Ik citeer p. 120 en 204-205.

[4] Jan Visser, De geloofsleer. In: Angela Berlis, Koenraad Ouwens, Jan Visser, Wietse van der Velde en Jan Lambert Wirix-Speetjens, *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Leer en leven*. Zoetermeer 2000, 163-191. Ik citeer p. 173.

Jan de Haan (1946 – 2014) Klaas Jan Homan (1944 – 2015)

Kerk verliest in korte tijd twee buitengewone priesters

Het Statuut van onze kerk kent sinds de herziening ervan niet meer de mogelijkheid om priesters in buitengewone dienst aan te stellen. Zowel Klaas Jan Homan als Jan de Haan werden nog wel zo aangesteld toen zij in respectievelijk 1984 en 1996 tot priester werden gewijd.

De titel buitengewone dienst was dan ook bijzonder van toepassing op beide mannen, die hoewel sterk verschillend, ook de nodige overeenkomsten hadden. Bij beiden ontwikkelde zich de roep tot het priesterschap op een wat latere leeftijd en beiden hadden een beroep buiten de kerk en boden daarnaast hun diensten aan de kerk aan. En de kerk maakte daar ook dankbaar gebruik van door hen voor allerhande bijzondere en vaak lastige klussen in te zetten.

De Amsterdamse jongen Klaas Jan volgde de kweekschool en werd schoolmeester. Later behaalde hij een tweedegraads bevoegdheid in de wiskunde en werd leraar wiskunde, Nederlands en maatschappijleer en nog later docent godsdienst in Gouda. In zijn vrije uren studeerde hij MO theologie en volgde de experimentele diakenopleiding aan het Oud-Katholiek Seminarie en later nog een aanvulling voor het priesterschap. Aanvankelijk als diaken en later als priester zette hij zich in voor de parochie Gouda tot medio 1994 en de parochie Oudewater. De parochie Den Haag werd vervolgens zijn werkterrein tot 2002 en dat allemaal naast zijn reguliere baan in het onderwijs. Hierop volgde de zorg voor Dordrecht tot 2009. Ondertussen was hem door de bisschop ook gevraagd om om te zien naar de gelovigen in de Zeeuwse provincie.

Ook nadat hij met pensioen was gegaan, pakte hij klussen aan, zoals de zorg voor Twente (waar hij een paar jaar lang bivakkeerde in een stacaravan), Arnhem en recentelijk Schoonhoven en Mijdrecht.

De van oorsprong roomse jongen uit Twente Jan de Haan had zijn werkkring in de verpleging. Vanuit de liefde voor zijn medemens groeide het verlangen nog meer te kunnen betekenen en hij ging theologie studeren. In 1992 konden hem de handen worden opgelegd en ging hij in zijn vrije tijd aan de slag als assisterend diaken in Arnhem en omstreken. In 1996 ging zijn lang gekoesterde wens in vervulling: hij werd tot priester gewijd. Na een assistentschap in Eindhoven pionierde hij een vijfjal jaren in Twente en werkte ook aan een eigen oud-katholiek plekje in Nijmegen. De vreugde

van het dienstwerk leek hem onmogelijk gemaakt door de acute en zware hartproblemen, die hem bijna het leven kostten tijdens een viering in Delft. Hij krabbelde wonderbaarlijk weer overeind, maar kon het maar moeilijk hebben dat anderen hem soms wat dienstwerk betreft wat trachtten te beschermen. Als laatste grote klus kreeg hij de pastorale zorg voor de Schiedamse parochianen, waar hij gedurende twee jaar (2011-2013) de nodige mensen aan zich wist te binden en leven terug bracht in de parochie.

Beiden waren hartstochtelijke voorgangers en reisden het hele land door om de zondagse diensten te verzorgen in diverse parochies. Jan de Haan stak altijd veel tijd en zorg in zijn dienstwerk, maar liep ook wel eens het gevaar dat de diensten wat al te

uitgebreid werden neergezet voor de hedendaagse kerkgangers. Klaas Jan stuurde me regelmatig foto's door vanaf zijn vakantieadres, waar hij dan weer op stond al dienstdoend in een oud-katholieke parochie in Duitsland of Oostenrijk.

Beiden verzorgden ook het nodige dienstwerk buiten de eigen kerk; zo was Jan de Haan vele jaren actief betrokken bij roze vieringen en maakte Klaas Jan vele vrienden onder de lutheranen in Zierikzee, waar hij jarenlang zo nu en dan de diensten voor verzorgde.

Mensen binden was hun grote kracht door hun enthousiasme en grote inzet. Minder goed functioneerden zij misschien binnen gestructureerde organisaties; hun hart lag in het pionierswerk, zoals

in de buitengewesten Zeeland en Twente.

Via hun levensgezellen waren zowel Jan als Klaas Jan sterk betrokken bij voorheen de Broederschap, nu de Werkgroep Sint Willibrord en beiden schilderden ook iconen.

Van deze buitengewone priesters heeft de kerk afscheid moeten nemen. Jan de Haan werd in een druk bezochte dienst in de rooms-katholieke kerk in Malden uitgevaren op zaterdag 3 januari en van Klaas Jan Homan werd afscheid genomen in een bijzondere viering in de Grote Kerk in Dordrecht op 21 januari.

We zullen hen in dankbaarheid blijven gedenken.

Emile Verhey

Even kijken bij Aalsmeer

Een aanwezige niet-parochie

De eerste pastoor die benoemd werd voor de schuilkerk toegewijd aan de patroonheiligen van Aalsmeer Petrus en Paulus, aan het Oosteinde bij Aalsmeer, was Jacob Brunoosz in 1603. Na hem verzorgde een lange reeks priesters de destijds talrijke schare gelovigen. Onder hen zien we een aantal bekende namen, onder andere de bouwpastoor Johan Schott, die in 1653 een nieuwe schuurkerk liet bouwen, Bartholomeus Pesser van Velsen, die meeging met het schisma van 1723 en de kant koos van de Utrechtse bisschop, Johannes Baas, die een kerkhof liet aanleggen en een nieuwe kerk liet bouwen in 1861, Johannes Bon en Nicolaas Prins, die later bisschop van Haarlem werden. Pastoor Prins heeft zich intensief bezig gehouden met de invoering van het Nederlands als liturgische taal in plaats van het Latijn. De parochie van Aalsmeer werd rond 1900 als eerste zelfs een proefpolder voor het gebruik van de landstaal in de liturgie.

Aan die reeks van 26 pastoors die de pastorie bewoonden, kwam in 1974 een eind. Aalsmeer werd voortaan bediend vanuit een andere parochie onder andere vanuit Amsterdam. Na enige weinig succesvolle pogingen om van Aalsmeer een statie te maken waren er plannen om kerk en pastorie af te stoten. Het is te danken aan de vorige en de huidige bisschop van Haarlem en de Haarlemse Bisschopskas dat de kerk en de pastorie van Aalsmeer nog steeds in oud-katholieke handen zijn. Formeel is de parochie opgeheven en maakt Aalsmeer deel uit van de Amsterdamse parochie. Maar

met een kleine enthousiaste groep vieren we toch hier elke laatste zondag van de maand en op bijzondere feestdagen de eucharistie. De meeste bezoekers komen van heinde en verre, omdat ze de kleinschalige diensten in ons prachtige kerkje zo inspirerend vinden. Diverse organisten, zangers en soms koren geven hun medewerking aan de diensten. We houden ons altijd aanbevolen voor vrijwilligers die onze diensten muzikaal luister willen bijzetten. Naast onze groep maakt ook de Russisch-orthodoxe parochie van de Heilige Maria van Egypte eens in de maand gebruik van ons kerkgebouw. De diensten van deze diaspora gemeenschap worden bijgewoond door orthodoxen van diverse Oost-Europese kerken. Ook de priesters of de bisschop komen van verre. De kerk wordt dan getransformeerd in een echte orthodoxe kerk, compleet met een iconostase.

Van onze 'Parel van Aalsmeer' wordt ook door de burgerlijke gemeente Aalsmeer gebruik gemaakt voor het sluiten van huwelijken en soms ook door andere kerken voor een huwelijksinzegening, omdat het bruidspaar de eigen kerk te groot of te lelijk vindt en onze kerk zo mooi.

Regelmatig organiseert de stichting 'Kunst en Cultuur Aalsmeer' (KCA) kamerconcerten in onze kerk, waarvan de akoestiek geroemd wordt en men wonder boven wonder geen overlast van Schiphol ervaart.

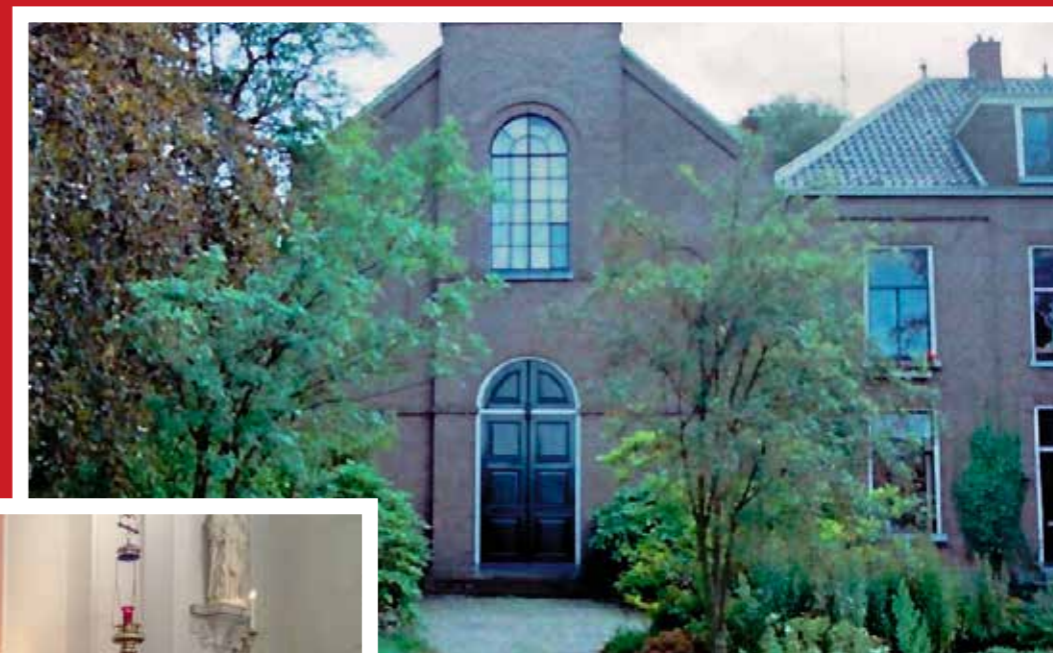
J. Spaans, emeritus-deken

Naam:
Kerk van de Heilige Petrus en Paulus
Aanwezig sinds: 1603
Gemiddeld aantal kerkgangers: 21
Website: www.oudkatholiekekerk.nl/aalsmeer

Het Ding van ...
Elke parochie heeft wel iets opvallends in haar bezit. Wilt u weten wat Het Ding van Aalsmeer is?
Kijk dan op www.okkn.nl

Vastenactie 2015 Uitbreiding Citypastoraat

Voor de vastenactie 2015 is een doel in Nederland gekozen: het Citypastoraat in Rotterdam, een project dat ondersteund wordt door *Ste Barbara, ok missie en diaconaat binnenland*.

De Rotterdamse Paradijkerk staat in een levendige volksbuurt, het Oude Westen, temidden van een bevolking die bestaat uit rasechte Rotterdammers en bewoners die zich vanuit vele windstreken in de loop der jaren in de wijk hebben gevestigd. In 2008 is daar vanuit die oud-katholieke kerk het Citypastoraat gestart. Het is een wijk met veel verborgen armoede, leed en noden. De citypastor komt in zijn werk een grote diversiteit aan problemen tegen en gaat met mensen in gesprek om hen te helpen hun eigenwaarde te hervinden. U kunt er met uw bijdrage tijdens de vastenactie voor zorgen dat het Citypastoraat van de Paradijkerk uitgebreid kan worden en dat haar huidige positie versterkt wordt. Giften kunnen via de eigen parochie worden overgemaakt. Op de websites citypastoraat.okkn.nl en barbara.okkn.nl kunt u terecht voor meer informatie.

Taizé in de kerk Ritme van gebeden

De agenda van de Rotterdamse parochie vermeldde van 5 januari tot en met 6 februari jl voor elke dag drie Taizé-gebedsmomenten. In die periode verbleven Alina en Micha uit Duitsland en Sorcha uit Noord-Ierland in de Paradijkerk om daar een tijdelijke Taizé-leefgemeenschap te vormen met de opdracht 'om getuige te zijn van het Evangelie en de vreugde en moeilijkheden van hen die daar wonen te delen'. Door deelname aan maaltijden, films, workshops, ontmoetingen en de gebedsvieringen groeide de tijdelijke gemeenschap aan met parochianen en buurtbewoners. Een bijzondere wisselwerking ontstond. Een van de hoogtepunten was het Oecumenical Prayer for Peace op de zaterdag voor het afscheid van de drie dames. Voor dit 'lichtgebed' nodigden de leden van de tijdelijke gemeenschap alle mensen uit met wie ze de afgelopen weken kennis hadden gemaakt. De parochie gaat na het vertrek van de leefgemeenschap door met Taizé-vieringen en maaltijden, alleen iets minder vaak dan in die vijf weken. www.taizeinrotterdam.nl

Boeken Helden, heiligen & ...

Een okkn-boekje met gedachten en gebeden voor de veertigdagentijd plus een week, waarin Bijbelse figuren nader worden bekeken. Een uitgave om telkens weer op te pakken en te herlezen. Te bestellen via de webshop op www.okkn.nl voor € 7,50 excl. verzendkosten. Met gereduceerd tarief in de parochies te koop voor € 4,50 per boekje, excl. verzendkosten.

Omgaan met het kwaad

In zijn boek *Het kwaad overwinnen met liefde en vertrouwen* onderzoekt monnik Anselm Grün wat het kwaad is, hoe het zich manifesteert en hoe we het te boven kunnen komen. Zijn sleutelwoorden zijn: vergeving, liefde, verzoening en heelheid. Volgens Grün kunnen we het kwaad niet volledig verdrijven uit de wereld. We kunnen het wel zo tegemoet treden, dat het zijn macht over ons verliest. Een uitgave van Berne Media www.berneboek.com.

Officiële berichten

De Aartsbisschop van Utrecht heeft:

- met ingang van 1 mei 2014 dhr M.C. Pieterse opnieuw benoemd tot lector van het aartsbisdom Utrecht voor de duur van 4 jaren.

Met ingang van 1 juli 2014:

- mw H.C. Plomp-van Daal en dhr M. Treffers eervol ontslag verleend als kerkmeester van de parochie van de H. Vitus te Hilversum.
- dhr J.C. Bezemer benoemd tot lector van het aartsbisdom Utrecht voor de duur van 1 jaar.
- mw E.A. Bekkering opnieuw benoemd tot lector van het aartsbisdom Utrecht voor de duur van 4 jaren.
- dhr J.G. Heijnen en de zeereerwaarde heer drs. H.P. Lippe opnieuw benoemd tot lid van het bestuur van de Stichting Oudewater OK (O2K) voor een periode van 4 jaren.

Met ingang van 1 augustus 2014:

- dhr A.R. Mollema eervol ontslag verleend als kerkmeester van de parochie van de H. Martinus te Groningen.
- Met ingang van 1 oktober 2014:
- dhr E.M.P.P. Verhey opnieuw benoemd tot lector van het aartsbisdom Utrecht voor de duur van 1 jaar.
- mw F.M. Verschuur-Hartman opnieuw benoemd tot lector van het aartsbisdom Utrecht voor de duur van 4 jaren.

Met ingang van 1 december 2014:

- dhr J.C. Koens aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H.H. Fredericus en Odulfus te Leiden voor de periode van 4 jaren.
- dhr J.P. Dawson opnieuw aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H.H. Maria en Ursula te Delft voor de periode van 1 jaar.
- dhr H. Roodenburg aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H. Georgius te Amersfoort voor de periode van 4 jaren.
- dhr A.H.W. Meesters eervol ontslag verleend als kerkmeester van de H. Willibrordus te Arnhem.
- Met ingang van 1 januari 2015:
- eervol ontslag verleend aan mw A.C.M. den Boer-Nieuwenhuizen als kerkmeester van de parochie van de H.H. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius te Schiedam.
- dhr J. de Rijk opnieuw aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H.H. Maria, Jakobus en Gertrudis te Utrecht voor de periode van 4 jaren.

De bisschop van Haarlem heeft:

met ingang van 1 juli 2014:

- mw L.E. Zwart-Vuil en mw C.M. Offerhaus-Draijer opnieuw aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H. Agnes te Egmond voor de periode van 1 jaar. Per diezelfde datum zijn mw C.J.A.W.M. Buenen en mw N.W. Zwart aangesteld als kerkmeester voor de periode van 4 jaren.

Met ingang van 1 november 2014:

- dhr A.S. Münch eervol ontslag verleend als kerkmeester van de parochie van de H.H. Petrus en Paulus en de H.H.

Johannes en Willibrordus te Amsterdam.

- de zeereerwaarde heer dr. M. Ploeger eervol ontslag verleend als pastoor van de H.H. Anna en Maria te Haarlem en hem per diezelfde datum aangesteld tot assistierend pastoor van de parochie van de H. Agnes te Egmond.
- de zeereerwaarde heer drs. R.W. Frede eervol ontslag verleend als pastoor van de parochie van de H. Adelbertus te IJmuiden en hem per diezelfde datum aangesteld tot pastoor van de parochie H.H. Anna en Maria te Haarlem.
- de zeereerwaarde vrouw M. Liebler-Münch aangesteld tot pastoor van de parochie van de H. Adelbertus te IJmuiden.
- op 15 november de weleerwaarde vrouw M.J. Ridder tot priester gewijd in de parochiekerk van de H. Engelmundus te IJmuiden.

Met ingang van 1 december 2014:

- mw S.J.M. van der Helm aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H. Laurentius te Alkmaar voor een periode van vier jaren.
- dhr Th.E. Gouda opnieuw aangesteld als kerkmeester van de parochie van de H.H. Adelbertus en Engelmundus i.o. te IJmuiden, voor de periode van 4 jaren.
- Met ingang van 1 januari 2015:
- met instemming van de bisschop van Gibraltar in Europa, Robert Innes, de zeereerwaarde heer drs. J.R. Albers aangesteld tot pastoor van de parochie van de H.H. Gummarius en Pancratius te Enkhuizen en van de parochie van de H. Nicolaas te Den Helder.
- per 1 januari 2015 de parochies in IJmuiden, te weten die van de H. Engelmundus en die van de H. Adelbertus, samengevoegd tot de nieuwe parochie van de HH. Adelbertus en Engelmundus. In de samenstelling van het reeds fungerende kerkbestuur zijn geen veranderingen opgetreden.
- De zeereerwaarde heer Jake Dejonge aangesteld tot de-servitor van de H. Nicolaus te Krommenie voor de periode van 1 januari tot en met Pasen 2015.

Het Collegiaal Bestuur heeft:

- met ingang van 1 september 2014 opnieuw benoemd tot lid van de redactie van De Oud-Katholiek dhr E.M.P.P. Verhey voor een periode van twee jaren. Met ingang van 1 oktober 2014 is mw Y. van Doesum aangesteld tot lid voor een periode van twee jaren.
- met ingang van 1 september 2014 mw I. Stom-Jans opnieuw benoemd tot voorzitter van de Voorjaarskamp Commissie voor een periode van 4 jaren. Per diezelfde datum is eervol ontslag verleend aan mw B. Ouwerkerk, mw J.C. de Rijk, mw. I. van Emmerik-de Jager, dhr J.M. van Emmerik, dhr B. Hallie, mw E. Kennepohl en de dhr R. Kennepohl.
- met ingang van 1 oktober 2014 opnieuw benoemd als lid van het College van Advies inzake Kerkelijke Rechtsaangelegenheden de hoogerwaarde vrouwe drs. G.C.G. Verhey-De Jager en mw.mr. P. de Bruin. Per diezelfde datum is mw.mr. V.P. Schulze aangesteld tot lid.
- met ingang van 1 januari 2015 de heer J.P. Schoon op-

nieuw benoemd tot lid van het Curatorium van de Stichting Oud-Katholiek Seminarie.

- voor de periode van 1 januari 2014 tot en met 31 december 2017 met terugwerkende kracht benoemd tot lid van de Commissie Financiën en Materieel (CFM) mw C.J. Schenk, dhr D.J. Schekkerman, dhr S.H.J. van der Velde, dhr T. van Dam, dhr J.H. van der Laan en dhr H. Toorman. Met ingang van 1 januari 2015 is eervol ontslag verleend aan dhr E. Overtoom als medewerker van de Financiële Raad/CFM.
- met ingang van 1 januari 2015 mw L. de Haart herbenoemd als secretaris van het bestuur van de Stichting Oud-Katholiek Jeugdwerk voor een periode van vier jaren.

Namens het Collegiaal Bestuur,
E.M.P.P. Verhey, secretaris

Colofon

De Oud-Katholiek is een periodieke uitgave van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, verschijnt zeven keer per jaar en wordt verspreid op alle oud-katholieke adressen in Nederland.

Redactie

Yvonne van Doesum, Robert Frede, Inge van Maaren, Adrie Paasen, Louis Runhaar, Wietse van der Velde, Emile Verhey.

Redactieadres

redactie@okkn.nl of:
Kamerlingh Onnesweg 167
1223 JE Hilversum

Vormgeving

Sync. Creative Producties, Hilversum

Productie

Nilsson, Goes
ISSN 0 167 3963

Redactiesluiting: 1 maart 2015

De volgende Oud-Katholiek verschijnt medio april.

Abonnement

Bent u niet oud-katholiek maar wilt u deze uitgave wel graag ontvangen? Voor € 25,- per jaar zenden wij u het blad graag toe. Een briefje met volledige adresgegevens kan naar: registratie De Oud-Katholiek, Koningin Wilhelminalaan 3, 3818 HN Amersfoort. Of: info@okkn.nl
Giften welkom op: NL68 INGB 0000 2250 00 t.n.v. Oud-Katholieke Kerk van Nederland te Amersfoort.

Verantwoording foto's (voor zover bekend):

Voorpagina, p3 Raviprakash,SS; p2,4,18,19(l) Dio van Maaren; p.5 S.W. de Vries; p.10 Emile Verhey; p12 Ilya Schurov-Wiki Commons; p.17 Dick Schoon (Musée National des Granges de Port-Royal); p.20,21 Marijtje Overduin; p.22 Teun van Dam(l), Taizé Paradijkerk.

'Ik ging gisteren in alle vrijheid, op klaarlichte dag, naar een kerk en brandde een woedend kaarsje voor Asia Bibi, voor die tien collega's van Charlie Hebdo en die twee agenten, voor dat jongetje van zes dat op een zonnige maandagmiddag in Utrecht onder een bus kwam en voor iets dat u nog steeds niets aangaat.

Er is niks mis met selectieve verontwaardiging, als je er maar ruim gebruik van maakt.'

Column Stijn Fens - Trouw, 10 januari 2015